

ŞEHİR VE ROMAN

ŞEHİR VE ROMAN

Deniz Polater

HECE YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ / 9

BİRİNCİ BÖLÜM: ŞEHİR, DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM

1. Antikite'den Orta Çağ'a Şehrin Değişimi / 16
2. Sanayi Devri'nden Günümüze Şehrin Dönüşümü / 22

İKİNCİ BÖLÜM: ŞEHİR, SANAT VE EDEBİYAT

1. Dile Yansıyan Şehirler/Dille Yansıtılan Şehirler / 40
 - 1.1. Şehir Bir Söylemdir: Göstergebilimsel Şehir / 44
 - 1.2. "İnşa Etmek"ten "İskân Etme"ye: Varoluşçu Şehir / 50
 - 1.3. Millî ve Medenî Bir Arayış: Mürteci Mimari / 54
 - 1.4. Kent Yaşamının Kriz Noktasında: Muhayyel Şehirler / 58
 - 1.5. Hafıza Mekânlarında Mazi Arayışı: Beş Şehir / 63
 2. Tarihin Kadim Tanığı Olarak Şehir, Kültür ve Medeniyet / 73
 3. Yeni Bir Dünyanın Eşiğinde "Şehir ve Kimlik" / 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:TÜRK ROMANINDA ŞEHİR (1872-1923)

1. Toplumsal Değişimden Zihinsel Dönüşüme:
 - Tanzimat Romanında Şehir / 107
 - 1.1. Şehri Gelenekle Beslemek: Ahmet Mithat Romanlarında Şehir / 138
 - 1.1.1. İnsan ve Tarih Perspektifinde "Görülen Şehir" / 142
 - 1.1.2. Kültür ve Medeniyet Bağlamında "Düşünülen Şehir" / 170
 - 1.1.3. Atı ve Mazi İkiliminde "Hayal Edilen Şehir" / 187
 - 1.1.4. Estetik ve Kültürel Bir Ara Model Olarak "Paris" / 192
 2. "Huzursuz Şehir"den "Hudutsuz Şehir":
 - Servet- Fünûn Romanında Şehir / 217
 - 2.1. İhtişamın Ardındaki "Huzursuz Şehir" / 220
 - 2.2. Geleneğin Gölgesindeki "Unutulmuş Şehir" / 246
 - 2.3. Muhayyilenin İnşasındaki "Hudutsuz Şehir" / 252
 - 2.4. "Harabe"den "Zarafet": Halit Ziya Uşaklıgil Romanlarında Şehir / 268
 - 2.4.1. Geleneksel Osmanlı Evi/Konağı / 272
 - 2.4.2. Arzulanan Ev ya da Düşünsel Şehir / 280

2.5. Hak ve Batılın Arasında:	
Hüseyin Rahmi Gürpınar Romanlarında Şehir / 322	
2.5.1. Sosyal Mekânlar ve Batıl İnançlar Arasında “Mahalle” / 323	
2.5.2. Mekânsal Dönüşüme Karşı Olarak “Sokak” / 366	
2.5.3. Evin Sokağı yahut Sokağın Evi / 375	
3. Şehri Eğlence Mekânlarında Yitirmek: Fecr-i Âtî Romanında Şehir / 391	
4. Kaybedilmiş Medeniyetten Turancı İdeale:	
Millî Edebiyat Romanında Şehir / 402	
4.1. Şehir, Mazi ve Değişim / 404	
4.2. Savaş, Sömürü ve Ahlaki Bunalım / 439	
4.3. Şehrin Parçalanma Süreci: “Konak”tan “Kiralık Konak”a / 470	

SONUÇ / 491

KAYNAKLAR / 499

DİZİN / 515

*Sevgili eşim Ayşe'ye
ve biricik oğlum Kayra'ya...*

ÖN SÖZ

Her şehrin kendine özgü bir düzeni, sosyal yapısı ve dili vardır. Bir şehirdeki sokak ve mahalle düzeni, göstergeler, çarşılar, komşuluk ilişkileri ya da sosyal etkileşim, o şehrin dilini oluşturan birer parçadır. Başka bir deyişle şehir, edebî eserde özellikle dili vasıtasıyla konumlanır. Roman, bu dili farklı sanatçıların bakış açılarıyla çözümlmeye çalışır. Yazar, roman boyunca şehri köşe bucak dolaşarak, şehirdeki sembollerin anlamlarını tahlil ederek, geleneklerin ve değişim yönünün izini sürerek şehrin dilini çözümlmeye ve edinimlerini okura aktarmaya çalışır. Farklı dünya görüşüne sahip yazarların şehir algısı da yaşadıkları döneme, etkisinde buldukları sanat anlayışına ya da şehre dair tutumlarına göre farklılıklar gösterir. Dolayısıyla her yazar, şehirle farklı bir yöntemle konuşur; şehre farklı açıdan bakar ve bulgularını, kurmacanın olanakları dahilinde, kendi çerçevesinden sunar.

Yazarın anlattığı şehir, çoğu zaman, içinde bulunduğumuz fakat hâkim olmadığımız şehirdir. Bu nedenle yazar, içinde yaşadığımız semtin doğal peyzajlarını, kültürel birikimini, tarihsel arka planını, özetle o şehri şehir yapan zihniyet unsurlarını ele alarak unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş değerleri bir kez daha okura hatırlatır. Böylece roman şehri çeşitli yönleriyle ele alıp işlerken şehir de gündelik yaşama, sanata ve edebiyata yön veren etkenleriyle romana kaynaklık eder. Medeniyetler tarihinin sürerlik göstergelerinden biri olan şehir, toplumsal yapıda meydana gelen büyük ve hızlı değişimlerden etkilenir. Romanın şehre dair önemli kaygılarından biri de bu noktada ortaya çıkar:

Roman, derinlikli yapısıyla şehre dair kaybolan değerleri sorgular.

Şehir-roman etkileşiminin incelendiği çalışmalarda, daha ziyade şehirleşme aşamaları ve sancıları, göçlerin yarattığı sorunlar gibi sosyal olguların, toplumsal ve sosyolojik bakış açısıyla incelendiği görülmektedir. Tüm bu sancılar ve sorunlar şehrin gerçeklerinden biri olmakla beraber, romanın vurgulamak istediği noktanın bu tür duyarlılıklar olmadığı düşünülmektedir. Estetik zevk yaratma ilkesi üzerine kurulan romanın, şehri; sosyolojik bağlamdan ziyade, kaybedilmiş medeniyet öğeleri, toplumsal ve bireysel duyuş ve çatışmalar, değişen değer yargıları gibi duyuşsal yönlerden anlamaya ve anlatmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada şehri biçimlendiren faktörlerin, şehrin estetik ve kültürel dokusuna katkıları ve etkileri sorgulanmış; bu doğrultuda elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

Eser, ön söz ve giriş kısımları dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Önceki bilimsel çalışma ve kitaplarda verilen bilgileri tekrarlamamak ve estetik duyarlılıkla bilimsel tespitleri karıştırmamak adına, “şehir, şehirleşme, şehirlileşme” kavramlarının sosyolojik boyutu giriş kısmında ele alındı. Bu bölümde, ilk olarak şehir kavramının tanımsal çerçevelerine dair görüşler sunularak şehir kavramının doğuşuna dair bilgi verildi. Devamında tarihi çağların değişiminin şehir üzerinde yarattığı değişimler ele alınarak oluşumundan günümüze şehir-insan etkileşimine dair örnekler verildi. Aydınlanma hareketlerinin ardından Rönesans ve reform hareketlerinin şehirde yarattığı büyük değişime dikkat çekilerek bu büyük değişimlerin doğurduğu “şehirleşme” olgusu tanımlanmaya çalışıldı. Modernizmin etkisiyle şehirleşmeyle birlikte anılmaya başlanan “shihirlileşme” kavramı ve şehirlileşmeme sorunu bireysel duyarlık ve sınıf farklılıkları çerçevesinde incelendi.

Eserin birinci bölümü, kuramsal çerçeveden estetik duyarlığa geçiş aşamasını oluşturmaktadır. Bu bölümde edebiyat-şehir-roman ilişkisinin sosyolojik bağlardan ziyade estetik bir forma dayalı olduğu vurgulanmaya çalışıldı. İlk olarak her şehrin kendine özgü, onu diğer şehirlerden ayıran bir dili olduğu; şehre

özgü tüm maddi ve manevi öğelerin o şehrin dilini oluşturduğu düşünce ele alındı. Şehri yansıtmada başarılı olan romancıların, şehrin dilini iyi okudukları ve estetik bir tarzda ifade ettikleri belirtildi. Ardından şehrin dilini oluşturan önemli unsurlardan bazılarının “binalar, sokaklar, parklar, fabrikalar, tarihi yapılar” gibi göstergelerin olduğu, Barthes’ın göstergeler sistemi üzerinden somutlaştırılmaya çalışıldı. Aynı bölümde Heidegger’in; inşa etmekle iskân etmek arasında bir fark olduğu, bir yerin şehir olabilmesi için yurtlandırılması gerektiği şeklindeki görüşü insan-şehir ilişkisi bağlamında irdelendi. Eserimizin ana fikri açısından önem arz eden bu yaklaşımın şehre yüklediği manevi anlam, çeşitli örneklerle somutlaştırılmaya çalışıldı. Buna bağlı olarak şehir yaşamının artık bir kriz noktası oluşturmaya başladığını düşünen Calvino’nun, yarattığı muhayyel şehirler incelendi. Calvino’nun anlatı karakteri vasıtasıyla okura aktardığı şehirlerin yaşadığımız şehirlerden hangi yönlerden ayrıldığı sorgulandı. Benzer bir sorgulamayı Türk edebiyatında somut şehirler üzerinden yapan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın özellikle birer hafıza mekânı olan beş şehirdeki mazi arayışı üzerinde duruldu. Şehrin manevi silüetindeki silikleşmenin, Calvino ve Tanpınar’ın şehir algısının ortak noktası olarak öne çıktığı görüldü.

Eserimizin asıl malzemesini oluşturan ikinci bölümde, 1872-1923 yılları arasında yazılan, çeşitli yazarlara ait romanlar incelendi. Tahlil edilen romanlarda yazarın şehre yüklediği anlam itibarıyla üç yazarın öne çıktığı tespit edildi: Ahmet Mithat Efendi, Halit Ziya Uşaklıgil ve Hüseyin Rahmi Gürpınar. Sözü edilen üç romancının eserlerinde “şehir” kavramının romanın yapı unsurlarından biri gibi olduğu, yazarların şehri bir dekor olarak kullanmadıkları, bir mesaj ögesi olarak ele aldıkları belirtildi. Ahmet Mithat’ın, şehir algısını özellikle semtler üzerinden şekillendirdiği belirlendi. Yazarın, eski-yeni çatışmasının şehrin semtlerinde yarattığı ikiliği, alaturka ve alafranga usullerle yaşam tarzları açısından somutlaştırmaya çalıştığı görüldü. Onun gördüğü şehrin, düşündüğü şehirden çok farklı olduğu ve

yazarın, geleneğe yaslanan bir şehir yapısı hayal ettiği fark edildi. Şehre hem mimari hem kültürel hem sosyolojik açıdan bakan Ahmet Mithat'ın, İstanbul'u Avrupa şehirleriyle karşılaştırdığı, İstanbul'un Avrupa şehirlerine göre eksikliklerini ve olumlu yönlerini ortaya koymaya çalıştığı tespit edildi. Özellikle dış yapı ve dış görünüşle başlayan değişimin, ahlaki dönüşüme uzanan örnekleriyle, bu dönüşümün yarattığı/yaratacağı tehlikelere dikkat çekmeye çalıştığı görüldü.

Halit Ziya'nın şehrinin, daha ziyade “konak” ve “yalı” simgeleri üzerine kurulu olduğu tespit edildi. Roman karakterlerinin genellikle elit tabakadan olması dolayısıyla onun eserlerinde “arzulanan ev” metaforunun geniş yer tuttuğu gösterilmeye çalışıldı. Bu bölümde ayrıca Servet- Fünûn romanında önemli bir yer tutan kaçış-sığınma teminin nasıl işlendiği şehirdeki tezatlıklar üzerinden verilmeye çalışıldı. Doğu-Batı çatışmasının Tanzimat dönemindeki şiddetini kaybettiği, Halit Ziya ve Servet- Fünûn yazarlarının Batı'dan yana tavır takındıkları tespit edildi. İstibdat devri ve kişisel duyarlılığı yönüyle “sanat için sanat” anlayışıyla hareket eden Halit Ziya'nın şehrin toplumsal yönüne hemen hiç değinmediği ve şehri bireysel duyarlıklar dahilinde çözümlenmeye çalıştığı şeklindeki bulgular somutlaştırılmaya çalışıldı.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın, şehir anlayışını “mahalle” ve “sokak” üzerine kurduğu tespit edildi. Mahalleyi hem bir yaşam alanı hem sosyalleşme aracı hem de geleneğin temsilcisi olarak kurgulayan yazarın, geçmişine sadık kalan yoksul mahalleleri ön plana çıkarmaya çalıştığı görüldü. Onun romanlarında batıl inançların çokça yer tuttuğu, yazarın batıl inançlar aracılığıyla insanların içine düşebilecekleri zor ve gülünç durumları göstermeye, böylece onları batıl inanç öğelerinden uzaklaştırmaya çalıştığı tespit edildi. Türk kültürüne uygun olmayan balo ve çay davetleri gibi usullerin ortaya çıkardığı sorunların, Hüseyin Rahmi tarafından belirli aralıklarla vurgulanmaya çalışıldığı görüldü. Ramazan eğlenceleri, kahvehane sohbetleri, komşuluk ilişkileri gibi olguların ulviyeti belirtilmeye çalışılıp yitirdiğimiz

manevi değerlere birer parantez açıldığı belirlendi. Tiyatroların, mağazaların, apartman kültürünün ve diğer Batılı öğelerin yaygınlaşmasıyla şehirde ortaya çıkan manevi ve ahlaki boşluğun yansıtılmaya çalışıldığı tespit edildi.

Millî Edebiyat Dönemi şehrinin çok yönlü görünümünün dönem yazarları tarafından sık sık konu edildiği görüldü. Savaş olgusunun, şehirde yarattığı siyasi ve sosyal boşluk ile şehrin düzeninde yarattığı kargaşa çözümlenmeye çalışıldı. Dönem romanlarında; bir yanda, ülkeyi içinde bulunduğu açmazdan kurtarmaya çalışanların yer aldığı, diğer yanda sefahat âlemlerinin gözlerini kör ettiği tabakaların yer aldığı tespit edildi. Romanların çoğunlukla savaş konusunu ele almakla birlikte şehrin içinde bulunduğu duruma çeşitli göndermeler yaptığı görüldü. Anadolu şehir ve kasabalarının da bu dönem itibariyle görünür olmaya başladıkları tespit edildi. İşgallere uğrayan, yağmalanan, yakılıp yıkılan şehir manzaralarının dönem şehrinin sık karşılaşılan görünümlerinden biri olduğu ortaya konmaya çalışıldı. Yazarların, işgaller karşısında farklı tutumlar sergileyen tipleri, şehir-insan etkileşimi üzerinden sorguladıkları tespit edildi. Özellikle Refik Halit Karay'ın mütareke döneminin toplumsal yapısını oluşturan farklı insan modellerini şehirle ilişkileri bağlamında açıklamaya çalıştığı tespit edildi.

Şehir, kimi zaman bireyin açmazlarını ya da toplumla hesaplaşmalarını ele alsın da çoğunlukla toplumsal bir olgudur. Her şehir, ait olduğu toplumun manevi ve geleneksel değerlerinin, kültürel ve tarihi arka planının taşıyıcısı konumundadır. Romancı; topluma ve şehre ait bu değerleri irdelemek, anımsatmak, okuru sarsmak düşüncesiyle şehri konu edinir. Bu çalışmadaki amacımız; romancıların şehirdeki arayışlarını estetik ve kültürel bağlamda incelemek, şehrin Türk romanı açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktır. Bu düşünceyle, 1872-1923 yılları arasında basılan 116 roman incelenmiş; şehre dair romanlardaki tespitler, kronolojik bir sıralama gözetilerek çeşitli alt başlıklara uygun bir disiplinle verilmiştir.

Uzun soluklu bu çalışmam süresince manevi desteğini her

daim hissettiğim sevgili eşim Ayşe Kuzucu Polater'e, en önemli ilham kaynağım olan biricik oğlum Kayra'ya, çalışmanın kitaplaşmasına olanak sağlayarak lütufta bulunan Ömer Faruk Ergezen'e ve Hece Yayınları çalışanlarına, öneri ve eleştirileriyle yönlendirmelerde bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Emin Uludağ ve Prof. Dr. Mehmet Güneş'e, eserin her aşamasında emeği bulunmasının yanı sıra farklı bakış açıları edinmemi sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Recai Özcan'a teşekkürü borç bilirim.

Deniz POLATER
Bartın, Ekim 2024

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEHİR, DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM

Medeniyet değişmesi olarak adlandırılan sürecin aslında yitik medeniyetler yaratma çabası olduğunu, en iyi, şehrin tarihsel süreçteki seyri yansıtır. Kadim medeniyetler, şehirlerde doğar; şehirle büyür, şehirle birlikte yok olur. *Şehir* kavramının mekân olmanın ötesinde bir işleve sahip olduğunu kabul eden Ahmet Hamdi Tanpınar, yaşantımızda kaybolan değerlerin ardından duyulan üzüntüyü yine şehirler aracılığıyla anlatır. Görüldüğü üzere, medeniyet olarak varlığını sürdürebilmek; ancak şehrin geçmişiyle hesaplaşmaya hazır olmak ve geleneğin milli kültür öğelerini geleceğe taşıyabilmekle mümkündür.

Uygarlık tarihiyle eşdeğer bir geçmişe sahip bulunan *şehir* olgusu, çeşitli disiplinler tarafından farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Genellikle amaç odaklı olan bu tanımlar; şehrin sosyolojik yönü, ekonomik durumu, nüfus yoğunluğu, coğrafi konumu gibi birçok farklı nokta dikkate alınarak oluşturulur. Değişen zaman algısının bir ürünü olarak, şehrin tek ve mutlak bir tanımının olamayacağını söylemek mümkündür. Çünkü dönemler değiştikçe şehir olgusunu oluşturan ölçütler de değişmektedir. Bu da şehir tanımına, her seferinde yeni eklemeler yapılması zorunluluğunu doğurur.

1. Antikite'den Orta Çağ'a Şehrin Değişimi

Antikite'den Orta Çağ'a, Sanayi Devri'nden günümüze anlamı ve işlevi değişen şehir kavramı; uygarlıklara ve dönemlere bağlı olarak “şehir, polis, kent, city, medine, civitas” gibi çeşitli adlarla nitelendirilmiştir. Bu adlandırmalar, toplumların kültürel anlayışlarının bir yansıması olarak ortaya çıkar ve coğrafyaya göre değişir. Tarihteki ilk uygarlıkları inceleyen toplum bilimcilerce, şehir kavramının doğuşuyla ilgili çeşitli görüşler öne sürülse de Mezopotamya, Mısır, Filistin, Anadolu gibi coğrafi bölgeler, ilk şehirleşme işaretlerinin olduğu bölgeler olarak genel kabul görür. “*Tarihte ilk kentler önce yakın Doğu'da Fırat ve Dicle vadilerinde, Mezopotamya'da ortaya çıkmış daha sonra Nil vadisinde görülmüştür.*”¹ diyen Bal, verimli Nil topraklarının tarımsal artı ürün sayesinde deniz ürünlerine ve deniz ulaşımına olanak tanınmasını, bu yargının bir gerekçesi olarak gösterir.

Şehir tarihiyle ilgili en kapsamlı çalışmalardan birine imza atan Mumford ise kentin ilk tohumlarının mağaralarda atılmış olduğunu belirtir. Ölülerin gömüldüğü mağaralar, göçebe bir yaşam tarzına sahip toplulukların bile sık sık dönüp geldikleri yerler olarak Paleolitik Çağ insanının ilk durakları arasında yer alır. Mağaradaki ölüleri ziyaret etmeyi, “[K]entin ilk tohumu, insanların hac amacıyla gittikleri bir törensel toplanma yeri olarak atılmıştır.”² şeklinde yorumlayan Mumford'a göre, bol ve tüketilebilir gıda tedariki ilk olarak on beş bin yıl kadar önce, mezolitik çağda ortaya çıkar. Arkeologların, yerleşmenin düzenli hale geldiğine dair ilk kesin kanıtları da bu döneme aittir.

Şehrin tanımlanması aşamasında çeşitli yaklaşımlara dayalı görüşlere rastlansa da temelde demografik ve sosyokültürel tabanlı yaklaşımların ağır bastığı görülür. Şehri, “*İktisadi bir tanımlamayla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas*

¹ Bal, H. *Kent Sosyolojisi*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 3. Baskı, 2018, s.35.

² Mumford, L. *Tarih Boyunca Kent* (Çev. Tamer Tosun), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s.21

itibariyle ticaret ve alışverişle kazandıkları yerleşim yeridir.”³ şeklinde tanımlayan Weber, şehrin bir evler topluluğu olmanın yanı sıra belli bir iktisadi dengeye sahip olması gerektiğini savunur. Weber’in şehir anlayışındaki temel ölçütler, korunma, ticaret, hukuk, iş birliği ve yönetim olgularıdır.

Weber’in kriterlerinin modern sanayi kentlerinde de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak günümüzdeki kent anlayışının bu kıstaslar dışında demografik, kültürel ve yapısal unsurlara da önem verdiği söylenebilir. Şehir görüşünü Marksist ve ticari sürekliliğe dayalı bir anlayışla ortaya koyan Pirenne’nin yaklaşımına göre ise “Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir.”⁴ Görünüşe göre iki sosyal bilimci de şehir kavramını çeşitli unsurların ortak paydası olarak değerlendirir.

Modern şehrin sınıfsal yapısı, tam anlamıyla gelir düzeyi üzerine kuruludur. Modern şehir; emekçilerin çalıştığı, sanayi patronlarının ise yaşadığı ve tüm nimetlerinden faydalandığı yerdir. Başka bir deyişle, “Kent iyi yurttaşlığın büyük tiyatrosudur. Bu sahneye bir dekor uygun düşmektedir. Gücün resmigeçitlerinin uygun bir şekilde gerçekleşebilmesi için, kentsel mekânın belli bir tarzda düzenlenmesi gerekir.”⁵ Bu aşamada, düzenleyici unsur, din ya da soylu bir aile değil, elde edilen maddi olanaklardır. Sahip olunan maddi güç, ait olunan toplumsal tabakanın göstergesidir. Şehir de bu güce bağlı olarak dizayn edilmiştir.

Güvenlik amacıyla yüksek ve kayalık yerlere konumlanan ya da ticari ve tarımsal amaçlarla nehir kıyılarına kurulan Antik şehirlerden bugüne şehir anlayışı değişmiştir. Dönemsel değişimlere bağlı olarak şehre dair ölçütler katılmış, şehri oluşturan sosyolojik birim ve değerler revize edilmiştir. İlk şehirlerin odak noktasında yer alan ve şehrin dinamikliğini sağlayan güvenlik ve barınma ölçütleri, modern şehirde yerini çeşitli unsurlara

³ Weber, M. *Şehir-Modern Kentin Oluşumu* (Çev. Musa Ceylan), İstanbul: Yarı Yayınları, 2012, s.88.

⁴ Pirenne, H. *Ortaçağ Kentleri-Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (Çev. Şadan Karadeniz), İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s.99.

⁵ Kılıçbay, M. A. *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları, 1. Baskı, 1993, s.91.